

Олена Вовк

НАЦІОТВОРЧА РОЛЬ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Анотація. У статті розглянуто комплекс естетичних, зокрема літературознавчих, ідей Бориса Грінченка; окреслено особливості теорії національного відродження Б. Грінченка як авторської конкретизації загальнонародницької теорії етнокультурного закорінення, подано його естетико-літературознавчу систему ідей як дискурсу нації, розглянуто націотворчий потенціал української дитячої літератури загалом.

Ключові слова: Борис Грінченко, світогляд, теорія етнокультурного закорінення, націотворчість, література для дітей, націотворчий потенціал української дитячої літератури.

Борис Грінченко – чільний представник «франківського» покоління «Молодої України», покоління «тарасівців», Нової Громади, неонародників, був одним із тих, хто активно впливав на формування світоглядно-естетичної системи народництва. Йдеться про культурного діяча, який, долаючи малоросійський характер власної родини й тотальний колонізаційний тиск офіційної російської влади, зумів стати духовним провідником поневоленого народу, чільним українським інтелігентом, «безкомпромісним лицарем національної ідеї», за визначенням сучасних дослідників [12, с. 8]. Не випадково молодший сучасник письменника академік Сергій Єфремов окреслював Б. Грінченка як «символ цілої епохи», «стяг», «найхарактернішу й найвизначнішу постать серед літературного покоління 80-х» [8, с. 197].

Це сталося значною мірою через те, що Б. Грінченко володів не лише різносторонньою обдарованістю, але й колосальною працездатністю (в дусі обраної «долі робітника без одпочину» [6, с. 36]). Водночас він зумів достатньо чітко й послідовно виразити в усіх сферах своєї діяльності – художньо-літературній, літературознавчій, мовознавчій, педагогічній, фольклористичній, історичній, етнографічній, публіцистичній, видавничій, громадсько-просвітницькій, організаційній тощо, власну націоцентричну позицію, утвердити українську національну ідентичність, сформулювати власне бачення стратегії й тактики розвитку українського національного руху.

Формування світогляду Б. Грінченка відбувалося не миттєво й неодноразово. Дослідники виділяють два основні етапи розвитку творчості Б. Грінченка: перший охоплює 1880-ті рр. – першу половину 1890-х рр. (кристалізація національної свідомості під впливом творчості Т. Шевченка та інших письменників, початкові симпатії до революційного народництва, що змінюються переконаннями в дусі «народовців» і «тарасівців» (один із засновників таємного «Братства тарасівців» у 1891 р.), другий – від середини 1890-х до 1910 рр. (позначений симпатіями до радикалів, окремих ліберальних і соціал-демократичних ідей). У цей час Б. Грінченко – один із творців Української радикальної партії (1904) і водночас засновник київської «Просвіти» (1906) [13, с. 153-235]. З іншого боку, можна відзначити певну еkleктичність, гетерогенність поглядів Грінченка, що було типовим для народників і виявлялось у поєднанні ідей націоналізму, лібералізму та соціалізму, тактики мирної просвітницької роботи із готовністю до радикальних революційних дій тощо.

Наприклад, Сергій Єфремов, характеризуючи творчий шлях Б. Грінченка, не замовчує складностей світоглядної системи письменника. З одного боку, батьківщина,

«добро рідного народу» постає основною метою діяльності письменника, що спонукає його «братися до вивчення національних потреб українства, до складання політичної платформи, до розгляду стосунків між націоналізмом та соціалізмом». Звідси й один з псевдонімів письменника – «Вартовий» – як вартовий «рідного краю». З іншого боку, на думку С. Єфремова, в «ідеях і цілях» Б. Грінченка можна віднайти космополітичний ідеал [8, с. 198-206].

Анатолій Погрібний, даючи найбільш панорамну аналітичну картину становлення грінченківського світорозуміння [15, с. 13-136; 16, с. 270-273; 14; 13, с. 153-35], вказує на вольовий характер письменника, що виявлявся у прихильності формулі: «виявляймо силу і матимем, що хочемо». Відбувається «посилення національного моменту» у його переконаннях. Близькою письменникові стає концепція мирного протистояння російській імперській системі шляхом просвіти молодого покоління, яка може змінити духовне обличчя народу. Такі переконання підтверджує й понад десятилітній досвід роботи народного учителя та широка письменницька й видавнича діяльність Б. Грінченка.

Із праць сучасних дослідників можна зробити висновок, що у світогляді письменника національна ідея домінує над ліберальною чи соціальною. І початкова позиція Б. Грінченка періоду 1880-х, – вихід «для мене залишається в одному слові – Україна», – знаходить своє вираження також наприкінці життя у думці, що «національні проблеми можуть поступитися перед іншими тільки тоді, коли нації як нації ніщо смертельно не загрожує» [15, с. 40].

Літературознавець Василь Сімович акцентує на переважальному національному аспекті у бутті письменника, оскільки «в усіх писаннях Грінченка червоною ниткою тягнуться отсі слова: народня просвіта, народня школа, національне питання» [17, с. 229].

Метою нашого дослідження є розкрити особливості теорії національного відродження Б. Грінченка, конкретизувати його естетико-літературознавчу систему ідей як дискурс нації та розглянути націотворчий потенціал української дитячої літератури загалом.

Окрему і вкрай важливу патріотичну, націотворчу роль відводить Грінченко новій українській літературі (у якій «виявлялося наше національне самопізнання» від Котляревського починаючи) та українським письменникам як «єдиним поки національним привідцям на Україні Наддніпрянській». Тим більшого значення, на думку автора, для збереження і розвитку українства набуває постать і творчість Тараса Шевченка як генія і національного пророка, як «батька нашого національного самопізнання», як творця «національних ідеалів» [4, с. 35-149].

Базована на «українській ідеї» концепція національної справи (усамостійнення «національного життя») як боротьби з денаціоналізацією та «економічним занепадом» народу набуває у Б. Грінченка досить широкого розмаху, торкаючись питань національної інтелігенції, української мови, знання української історії, створення українських організацій, національної освіти народу, національної літератури, добробуту народу, справедливого політичного та соціально-економічного ладу тощо. Однак серцевинною для цієї концепції постає ідея всебічного національного відродження чи націотворення.

Політична проблема поневоленості виводить нас не лише на рецептивно-поетологічну, художньо-практичну, а й на теоретичну домінанту естетико-літературної системи Б. Грінченка, що займає важливе місце у структурі його суспільного світогляду загалом. Йдеться про *націотворчість* мистецтва слова як про ідею, що найбільш прямо впливає із загальнокультурної концепції національного відродження чи національного дискурсу у Б. Грінченка.

У «Листах з України Наддніпрянської» [4, с. 55-74, с. 91-99] автор чітко пов'язує питання українського відродження й культурного самоствердження із розвитком красивого

письменства, оскільки саме в літературі, на його думку, «виявлялося наше національне самопізнання». Вітчизняних письменників він диференціює передусім за критерієм націоналістичним: були вони російськими чи українськими патріотами. Величним, ідеальним утіленням національної людини-патріота і водночас творцем «національного світогляду» серед читачів стає «геній» і «національний пророк» Тарас Шевченко. Література Б. Грінченка для молоді існує лише як національна література: «Література не є ж купою книжок, а зібранням творів, що в них виявилось розумове життя народу, що в ній виявились усіякі боки вдачі та моральних властивостей того народу» [4, с. 55]. Б. Грінченко говорить про безперервне історичне тривання української літератури від «часів князівських», заперечує її походження від «московщини» й утверджує національну самобутність та самодостатність: українська література «була, є і буде самостійною літературою, що в ній силкується виявити своє розумове життя український народ». У цьому полягає її важлива націоналістична роль як освітнього й виховного фактора.

Цікаво, що схожа націоналістично зорієнтована естетична позиція народжувалася у той час і серед письменників-модерністів (предтечею яких, на думку М. Наєнка та А. Погрібного, був Б. Грінченко). Як зазначає Лідія Голомб, «ідея служіння Україні, її культурі, відродженню нації загалом не була прерогативою народництва, вона надихала й митців нової літературної генерації, що шукали інших шляхів у творчості» [3, с. 101].

Сучасні дослідники [9; 10, с. 58-62; 11, с. 69-75, 99] пов'язують розвиток української дитячої літератури із розвитком національної літератури загалом, виводячи її витoki від часів Київської Русі, зокрема від «Повчання» (1117) Володимира Мономаха. Підкреслюють, що література для дітей, як і письменство загалом, була пов'язана із боротьбою українського народу за національне та соціальне визволення, відіграла важливу роль у «формуванні національної самосвідомості молоді», високих моральних, естетичних та гуманних почуттів. Особливо важливим періодом розвитку дитячої літератури стало XIX ст. (пов'язане передусім із періодами діяльності та творчості народників). На кінець XVIII – початок XIX ст. припадає формування першого націоналістично свідомого покоління української інтелігенції, котра, на думку фахівців, почала декларувати свої суспільні потреби, озвучувати нові принципи виховання, навчання та освіти. Одним із найважливіших стало питання виховання молодого покоління та створення української націоналістичної школи. Звідси й увага до літератури для дітей, дитячого читання, навчання засобами рідного слова. Українська дитяча література дошевченківського періоду (Л. Боровиковський, Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, О. Духнович, І. Котляревський та ін.) набуває нової якості і за змістом, і за формою (особливістю мови, специфікою жанрів тощо). У ній глибоко показано народне життя, щедро використовуються фольклорні джерела, глибше й багатогранніше ставиться проблема виховання молоді [18, с. 3-77].

Питання дитячої літератури актуалізувалося у другій половині XIX ст. у зв'язку із культурницькою боротьбою народницької інтелігенції за національну самобутність та національну школу. Всупереч царській політиці русифікації з'являються українські школи та граматики. Із 1870-х рр. постає плеяда майстрів слова (П. Грабовський, М. Драгоманов, О. Кониський, І. Манжура, Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, М. Старицький, І. Франко та ін.), які по-новому продовжили традицію створення літератури для дітей у контексті актуальних суспільно-естетичних проблем націоналістичного відродження. Власне, на їхньому тлі й виділяється постать Б.Грінченка, який дуже багато зробив для виховання й освіти молодого покоління як педагог, видавець, громадський діяч, учений, дитячий письменник. Його становлення відбувалось у страшних, несприятливих умовах націоналістичного занепаду, передусім – культивованого російським колоніальним

режимом національного безпам'ятства: «Страшні слова, а мусиш їх казати: у рідному краї живеш, як чужий, бо живеш серед людей, котрі не мають рідного краю тим, що не знають його» [1, с. 168] (лист Б. Грінченка до Т. Зіньківського від 25.09.1889 р. – О. В.).

У сфері педагогіки Б. Грінченко – автор численних публіцистичних статей з проблем народної освіти, культури, навчання й виховання, а також теоретичних педагогічних праць («Яка тепер народна школа на Україні», «На безпросветном пути», «Народні вчителі і українська школа», «Братства і просвітня школа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького», «Квопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе», «Якої нам треба школи» та ін.). Як твердять дослідники, за роки освітньої діяльності (1881 – 1893) Б. Грінченко створив своєрідну педагогічну систему, яка ґрунтувалась на ідеях демократизму, гуманізму, народності та необхідності національного виховання [2].

Але у націотворчому сенсі, як видається, письменник був особливо близьким до теорії Костянтина Ушинського (щоправда, без наголошення на релігійному вихованні). Виразно про це свідчить студія «Народні вчителі і українська школа» (1906) [5], у якій Б. Грінченко обґрунтовує необхідність створення національної школи через ров'язання трьох основних завдань: здійснення навчання і виховання, спілкування вчителів, дітей і батьків рідною мовою; реалізація ідеалу гармонійної творчої особистості відповідно до історичного досвіду, системи духовних, моральних цінностей українського народу; формування національної самосвідомості.

У національному образі світу суспільство, природа, людина постають крізь призму національних цінностей, що сформувались історично й закріпились у мові та культурі. Ідеться про формування національного типу, який визначається мовною, світоглядною, культурною приналежністю до українського етносу. Б. Грінченко розумів, що, лише пробудивши національне самоусвідомлення, можна сподіватися на його національне, політичне й соціально-економічне самовизначення.

Грінченкознавці (О. Вертій, Л. Кіліченко, С. Кіраль, А. Крикун, Б. Пастух, І. Пільгук, А. Погрібний та ін.) відзначаючи, що дитяча література становить вагомий частину створеного письменником, виділяють віршовані і прозові твори для дітей. До віршованих відносять передусім байки (сімдесят сім творів, за І. Пільгуком), казки (що неодноразово видавалися окремими книжковими виданнями навіть у 1920-ті рр.), окремі ліричні вірші («Петрусь», «Пастушки», «На волю», «Батько та дочка» та ін.), балади й поеми (останні, щоправда, ближчі до амбівалентних, аніж до суто дитячих).

Щодо написання байок (і ця стратегія відбилася, як можна пересвідчитись, також і в написанні казок) Б. Грінченко виробив позицію, яка добре характеризує етнокультурну спрямованість його естетичного мислення. У листі до Т. Зіньківського від 25.08.1888 р. молодий автор здійснює критичний огляд байок свого адресата і водночас висловлює міркування про необхідність залучення письменників-байкарів до української фольклорної традиції: «Тепер хочу декілька слів сказати про байки взагалі. Мені здається, що українські байкописи даремно роблять, що тільки все на позичені сюжети пишуть байки. Так робили, кажеш, усі байкописи. Знаю! Але ж хіба з цього виходить, що нам треба занехати власні скарби? Згадай наші приказки! Скільки чудових байок можна на їх написати!» [1, с. 39]. Глибоко в народну поетичну традицію занурені й казки Б. Грінченка. Дослідники відзначають, що ці твори привертають увагу не лише майстерністю віршованої техніки чи демократизмом змісту, а й «умілим синтезуванням народнопоетичної основи та авторського вимислу» [15, с. 163]. Борис Грінченко як видатний педагог блискуче знав психіку дитини й «умів нерозривно поєднувати у своїх творах моральний, соціальний і патріотичний аспекти» [15, с. 211-212].

Однак найталановитішим виміром літературної творчості Б. Грінченка обґрунтовано вважають прозу – понад півсотні оповідань, новел, образків та повістей. Серед них значну частину становлять твори для дітей, особливо це стосується малих епічних форм («Олеся», «Сестриця Галя», «Грицько», «Украла», «Кавуни» та ін.). Цим творам, як і новелістиці письменника загалом, притаманні стильові прикмети, окреслені І. Денисюком: «тонкоартистичне почуття композиції, чистота мови, комплексний характер проблематики (поєднання соціальних, психологічних та етичних проблем) та різка тенденційність» [7, с. 61-66]. Грінченкові твори позначені різноаспектними й різнотональними якостями – загостреними психологічними колізіями, частою присутністю драматичних або трагічних розв'язок, натуралістично відвертими вражаючими подробицями, романтичною мелодійністю, експресивними закличками та інтенціями, реалістичною деталізованістю побуту. При цьому залишаємо питання остаточного й чіткого розмежування дорослих та дитячих творів Б. Грінченка, а також узагальнену картину розвитку української дитячої літератури у другій половині XIX – поч. XX ст. для подальшого студіювання в окремих роботах.

Проведене дослідження увиразнює особливу роль Б. Грінченка у розвитку української дитячої літератури, у витворенні ним націотворчої дискурсивної парадигми, жанрово-стильових моделей та значенневих принципів закорінення юного читача за допомогою літератури у сферу етнокультурної духовності.

Можна зробити висновок, що патріотична інтенціональність, актуалізація національних вартостей надалі залишаються найбільш виразними значенневими рисами дитячої та дорослої української літератури другої половини XIX ст., а їхні найрепрезентативніші творчі досвіди, зокрема спадщина Б. Грінченка, є важливим матеріалом для сучасної літературознавчої рефлексії.

Література

1. «...Віддати зумієм себе Україні»: листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / [вступ. ст., археограф. передм., упоряд., комент., приміт., підгот. текстів, покажчики, добір ілюстр. матеріалу С. С. Кіраля]. – Київ; Нью-Йорк, 2004. – 520 с.
2. Веркалець М. Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка / М. Веркалець. – К. : Т-во «Знання», 1990. – 48 с.
3. Голомб Л. Психологічні засади лірики Бориса Грінченка // Л. Голомб. – Із спостережень над українською поезією XIX – XX ст. : зб. статей / Лідія Голомб. – Ужгород : Гражда, 2005. – С. 93 – 103.
4. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської / Борис Грінченко // Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / [упор. А. Жуковський]. – К. : [б.в.], 1994. – С. 35–149.
5. Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа / Борис Грінченко. – К. : [б. в.], 1906. – 50 с.
6. Грінченко Б. Твори : в 2 т. / Борис Грінченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 1. – 603 с. – С. 36.
7. Денисюк І. О. Мала проза Бориса Грінченка: [нотатки про майстерність] // І.О. Денисюк. Літературознавчі та фольклористичні праці : [у 3 т., 4 кн.]. Т. 1. Літературознавчі дослідження / І.О. Денисюк. – Львів : [у надзаг.: Львівський національний університет імені Івана Франка], 2005. – С. 60–70
8. Єфремов С. Історія українського письменства: у 2 т. Т. II. Від Шевченка по початок 1920-их років / Сергій Єфремов. – Мюнхен : УВУ, 1989. – 505 с. – С. 197–206.

9. Кіліченко Л. М. Українська дитяча література : навч. посібник / Л. М. Кіліченко. – К. : Вища школа. Головне вид-во, 1988. – 264 с.
10. Костюченко В. А. Дитяча література / В. А. Костюченко // Українська Літературна Енциклопедія : в 5 т. / Редкол. : І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2. – С. 58–62;
11. Луценко І. А., Подолинський А. М., Чайковський Б. Й. Зародження і розвиток давньої української дитячої літератури (XI–XVIII) // Слово і час. – 1995. – № 3. – С. 69–75.
12. Пастух Б. В. Борис Грінченко – безкомпромісний лицар національної ідеї / Б. В. Пастух. – Луганськ : Книжковий світ, 1998. – 164 с. – С. 8.
13. Погрібний А. Г. Борис Грінченко // А. Г. Погрібний Поклик дужого чину: статті, портрети, силуети, наближення, публіцистика / [вступне слово В. Г. Дончика та П. П. Кононенка] / А. Г. Погрібний. – К. : ВЦ «Просвіта», 2009. – С. 153–235.
14. Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX ст. Питання ідейно-естетичної еволюції / А. Г. Погрібний. – К. : Либідь, 1990. – 232 с.
15. Погрібний А. Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості / А. Г. Погрібний. – К. : Дніпро, 1988. – 268 с.
16. Погрібний А. Г. Борис Грінченко / А. Г. Погрібний // М. Д. Бернштейн, Н. Л. Калениченко, П. М. Федченко та ін. Історія української літературної критики. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 270–281.
17. Сімович В. Про літературну діяльність Бориса Грінченка / Василь Сімович // В. Сімович. Праці : у 2 т. – Т. 2 : Літературознавство. Культура / [упорядкування Людмили Ткач, Оксани Івасюк, за участю Ростислава Пилипчика, Ярослави Погребенник ; передмова Федора Погребенника]. – Чернівці : Книги – XXI, 2005. – С. 229–237.
18. Українська дитяча література. Хрестоматія : у 2 ч. : навч. посібник / [упоряд. : І. А. Луценко, А. М. Подолинський, Б. Й. Чайковський]. – К. : Вища шк., 1992. – Ч. 1. – 382 с. – С. 3–77.

Olena Vovk

National-Creative Role of Boris Grinchenko Stories for Children

Summary. The main focus of the article is on the complex of aesthetic, literary ideas of Boris Grinchenko; his theory of national revival. As well as nation creation potential of Ukrainian children's literature is considered.

Keywords: Boris Grinchenko, worldview, theory of ethnic and cultural roots, literature for children, national-creative potential of Ukrainian children's literature.

Елена Вовк

Нациотворческая роль детской литературы Бориса Гринченко

Аннотация. В статье рассмотрен комплекс эстетических, в частности литературоведческих, идей Бориса Гринченко; очерчены особенности теории национального возрождения Б. Гринченко как авторской конкретизации общенародной теории этнокультурного укоренения, определена его эстетическая и литературоведческая система идей как дискурс нации, рассмотрен нациотворческий потенциал украинской детской литературы в целом.

Ключевые слова: Борис Гринченко, мировоззрение, теория этнокультурного укоренения, литература для детей, нациотворческий потенциал украинской детской литературы.